

EURÓPAI UNIÓ

A rovat a Külügyminisztérium támogatásával jött létre

Az Európai Unió elmélyítése és kibővítése a francia-német kapcsolatok tükrében

SZEMLÉR TAMÁS

*A 90-es évek alapvető gazdasági és politikai változásai a francia-német kapcsolatokat sem hagyták érintetlenül. Noha az európai integráció s benne a kétoldalú együttműködés szükségességét egyik ország sem kérdőjelezi meg, az erőviszonyok változása a 90-es években már érezhető volt az integráció fő kérdései körüli vitákban. Németország integrációs mozgástere a korábnál tágabb, míg Franciaország érdekérvényesítési lehetőségei szűkültek. Ezek a változások már jelentős hatással vannak az Európai Unió előtt álló aktuális feladatok – a Maastrichti Szerződésben foglalt mélyítési tervek és a keleti kibővítés – kezelésére. Az integráció előtt álló külső kihívások – különös tekintettel Európának a világgazdaságban és a világpolitikában betöltött, mindkét ország szerint megerősíteni kívánt szerepére – mindazonáltal várhatóan kikényszerítik a szükséges kompromisszumokat.**

Németország és Franciaország a kezdetektől fogva vezető szerepet töltött be az európai integrációs folyamatban. Ez olyannyira igaz, hogy a két ország nélkül a folyamat elindítása gyakorlatilag értelmetlen, ezért elképzelhetetlen lett volna. A németeknek és a franciáknak a hatvanas évektől egyre inkább intézményesült formákat öltő szoros politikai és gazdasági együttműködése mindvégig fontos előfeltétele volt az integrációs folyamat előrehaladásának.

A kilencvenes években az integrációs folyamat alapvetően megváltozott külső körülmények – a kétpólusú világtrend felbomlása, gazdasági és politikai rendszerváltás Közép- és Kelet-Európában, a globalizáció folyamatának felgyorsulása – közepette folytatódott tovább. E változások az európai integráció belső feltételeit, s ezen belül a francia-német kapcsolatokat sem hagyták érintetlenül. Az 1992-ben aláírt Maastrichti Szerződés, amely mind gazdasági, mind politikai síkon az integráció elmélyítését tűzte ki célul, egyszerre értelmezhető az Európai Közösség országainak a világméretű változásokra és új kihívásokra adott válaszaként, valamint a német újraegyesítés részben gazdasági, részben politikai hatásainak ellensúlyozására irányuló törekvésként.

* A cikk alapjául szolgáló tanulmány a Rácz Margit vezette, T-018350 számú, „Az európai integrációs folyamat alternatívái” című OTKA-kutatás keretében készült.

¹ A Benelux-együttműködés a nagyobb léptékű integráció előfutárának, illetve bizonyos szempontból „laboratóriumának” tekinthető.

A Maastrichti Szerződés létrejötte azt bizonyította, hogy a németek és franciák közötti együttműködési szándék a kilencvenes évek elejére megváltozott körülmények között is erős maradt. A kilencvenes évek nagy kérdése, hogy ez a szándék mennyire mutatkozik meg tényleges eredményekben (az ünnepélyes keretek között aláírt dokumentumokon túlmenően az integráció tényleges előrehaladásában). Ehhez kapcsolódóan alapvető kérdés, hogy Németország megpróbálja-e (és képes-e) kihasználni megnövekedett súlyát (az újraegyesítés potenciális hosszú távú gazdasági előnyeit, illetve az ország észrevehetően növekvő politikai szerepét) az integráció nagy kérdéseinek tárgyalásánál, illetve hogy Franciaország képes-e úgy reagálni a bekövetkezett változásokra, hogy továbbra is megőrizze az európai integrációs folyamat előmozdításában eddig betöltött fontos szerepét.

Franciaország, Németország és az európai integrációs folyamat elmélyítése

Az európai integráció két vezető országának tradíciói meghatározó hatást gyakorolnak az EU mai formájára és működésére is. Az EU jelenlegi gyakorlatával szemben (ami tulajdonképpen még nagyrészt az EK gyakorlatát jelenti) elhangzó egyik gyakori kritika az, hogy túlzottan is magán viseli a francia politika stílusjegyeit. E kritika Ammon [1995] szerint a következő rémképben foglalható össze: az integráció egy technokrata, bürokratikus Európát jelent, amely központi irányítás alatt áll, és problémáit adminisztratív módon igyekszik megoldani. Az állampolgár, a régiók vagy éppen Európa népeinek szerepe e folyamatban jelentéktelen.

A másik, ugyancsak gyakran elhangzó kritika képviselői ezzel szemben – különösen a német újraegyesítés óta – éppen a német dominanciától féltik Európát. Az e félelmüket hangoztatók szerint Európa ugyan hatékonyan működhet, ám a német befolyás eredményeként a „konszernek és a pénz hideg és anyagias Európája” lesz, amelyből hiányzik majd az emberi melegség és a szociális érzékenység (Ammon, 1995, 452–453. o.).

Noha e kritika az előzőleg bemutatott bírálatnál épp ellentétes irányú, a kettőnek mégis van egy közös eleme: a központosítás, az egységesítés elutasítása, s ezzel párhuzamosan Európa sokszínűségének hangoztatása. A kritikák úgy foglalhatók össze, hogy a mai EU a francia típusú központosított berendezkedés, az ebből adódó demokratikus deficit, a mindenhol jelen lévő és mindent jobban tudó adminisztráció és a német gazdasági koncepció, az inflációtól való beteges félelem, az ebből adódó és a gyengébb európai gazdasági partnerek életét megkeserítő és őket másodrangú szerepre kárhóztató stabilitásorientált gazdaságpolitika szerencsétlen kombinációja (Ammon, 1995, 455. o.). Ha a kritika tükre nyilvánvalóan nagyítva is mutatja a problémákat, kétségtelenül világossá teszi, hol vannak az európai integráció elmélyítésének – s ehhez kapcsolódóan a francia–német kapcsolatoknak – a legkényesebb pontjai.

A gazdasági integráció

Az európai integrációs folyamat gyakorlati megvalósítása – természetesen komoly politikai megfontolásokkal a háttérben – először a gazdaság területén indult el, s az eredmények is e területen a leglátványosabbak. A gazdasági integráció előrehaladásában komoly szerepet játszott – a jelentős gazdaságfilozófiai különbségek, tradíciók ellenére – a francia–német együttműködés sikere. Az Egységes Belső Piac létrehozása után a korábbiál is nagyobb szükség volt és van erre az együttműködésre annak érdekében, hogy a Gazdasági és Pénzügyi Unió (Economic and Monetary Union, EMU) Maastrichtban elhatározott terve sikeresen valósuljon meg.

A monetáris együttműködés szorosabbra fűzésére (és végső soron a monetáris unió létrehozására) irányuló tervek immár három évtizedes múltra tekintenek vissza.² A korábban elért eredmények (az ECU és az Európai Monetáris Rendszer létrehozása) ismertetésében is elmondható azonban, hogy az EMU Maastrichtban elfogadott terve minőségi ugrást jelentett. Ezt az ugrást e korábbi eredmények mellett a tagországok gazdaságának egyre nagyobb mértékű összefonódása (mikro- és makroszinten egyaránt), az Egységes Belső Piac létrehozása, valamint (ez utóbbival szoros összefüggésben) a világ más fejlett térségeiből érkező és a globalizáció által felgyorsított kihívásokra való reagálás szükség-szerűségének felismerése tette lehetővé.

Az EMU létrehozásában Franciaország és Németország központi szereppel bírnak: eltekintve a politikai megfontolásoktól, részvételük pusztán az EU-n belüli gazdasági súlyuknál fogva is elengedhetetlen (lásd az 1. táblázat adatait). Az EMU sikeréhez azonban számos olyan kérdésben kellett és kell még kompromisszumra jutni, amelyek a francia és a német gazdaságfilozófia eltéréseiből adódóan vitaforrásként jelentek és jelennek meg. E problémák súlyának értékelésénél nem lehet elvonatkoztatni a gazdasági konjunktúra alakulásától, amelyet a 90-es években mindkét országban minimális infláció, alacsony növekedési ütem és magas munkanélküliség jellemzett, miközben az államháztartás helyzete az évtized elejéhez képest romlott (lásd a 2. táblázat adatait). A hasonló gondokra a franciák és németek által adekvátan értékelt gazdaságpolitikai válaszok azonban nem mindig estek egybe. A nézeteltérések az EMU-val kapcsolatos kérdésekben is érvényre jutottak.

1. táblázat

Németország és Franciaország súlya az EU gazdasági teljesítményében

A két ország bruttó hazai termékének (GDP) százalékos aránya
a mai EU-15 GDP-jében

	Németország ¹	Franciaország
1960	22,5	19,0
1970	24,4	18,9
1980	23,9	19,6
1990	22,8	18,1
1991	24,6	17,2
1997	26,0	17,2

¹ 1990-ig Nyugat-Németország.

Forrás: *European Economy*, 1998. No. 65, 226–227. o., saját számítások.

Az EMU harmadik szakaszába lépés – az egységes pénz bevezetésének megkezdése – Maastrichti Szerződésben meghatározott feltételeinek (az ún. konvergenciakritériumoknak a) helyességéről és interpretációjáról EU-szerte folyó vita központjában a stabilitás kérdése állt. Németország egyértelműen a kritériumok szigorú értelmezése és betartatása mellett állt ki, mert a német álláspont szerint csak ez biztosíthatja az egységes pénz értékállóságát. Itt fontos emlékeztetni arra, hogy a hagyományokon túl a német alkotmánybíróságnak a Maastrichti Szerződéshez kapcsolódó [BverfGE 89, 155 (204)] állásfoglalása is a stabilitásra kötelez. A kritériumok betartatása mellett e stabilitás fontos feltétele a közös jegybank státusa, amelynek mintája a németek szemében a Deutsche Bundesbank (a német szövetségi központi bank) politikától független intézménye.

² Az e téren végbement fejlődés történeti áttekintését adja *Krägenau-Wetter* [1994], magyar nyelven *Palánkai* [1995], 269–341. o.

Franciaország 1983-ban, az erős frank politikájának megkezdésével döntött végérvényesen a stabilitásorientált gazdaságpolitika mellett. E politika egyértelműen sikeres volt, amit a 80-as évek közepétől rohamosan javuló, majd a 90-es években a német szinthez hozzásimuló francia inflációs ráta is jelez.³ A hagyományok azonban a gazdaság szereplői számára a tényleges váltásnál lassabban halványulnak el. A franciák számára az Európai Monetáris Rendszer 1993 nyarán bekövetkezett válságánál – a frank ellen indított spekulációs támadások során – világossá kellett, hogy váljon: a nemzetközi pénzpiaci szereplők annak ellenére nem bíztak eléggé a francia gazdaságpolitikában, hogy az már egy évtizede a stabilitást tekintette legfontosabb szempontjának. Komoly eredmény, hogy e keserű tapasztalatot követően, a recesszió mélypontján a francia gazdaságpolitika nem tért le e pályáról. A Banque de France függetlenségét jelentősen növelő intézkedések szintén nagy lépést jelentettek a Németország számára kívánatos (és a Maastrichti Szerződésben körvonalazott) modell felé.

Az EMU körüli vitákban a két országon belül is megoszlottak a vélemények. E viták érdekessége, hogy a szigorúan vett szakmai érvek a legtöbbször háttérbe szorultak a politikai jegyeket is magán viselő argumentáció mögött (*Guérot*, 1998). Ez következménye volt annak, hogy a konvergenciakritériumok teljesítéséhez szükséges rövid távú intézkedések épp ellentétesek voltak a recesszió enyhítéséhez szükséges lépésekkel. A 90-es évek első felében Párizsban igen gyakran lehetett hallani „német diktátumról” annak kapcsán, hogy a Bundesbank – az újraegyesítés során a keletnémet márka átváltásából adódó pénzteremtés inflációs hatásainak kordában tartására – a recesszió idején magasan tartotta a kamatokat. E kritikában benne van annak a 80-as évek közepe óta egyértelmű ténynek a felismerése is, hogy az Európai Monetáris Rendszeren belül igazán önálló monetáris politikát csak a német jegybank volt képes folytatni.

Az EMU francia támogatóinak egyik fő érve – részben épp a fenti gondolatmenet alapján – az volt, hogy Franciaország csak az egységes pénz bevezetésével élvezheti teljes mértékben mindazon erőfeszítések eredményét, amelyekkel 1983 óta követett gazdaságpolitikájával folyamatosan a monetáris stabilitás erősítésére törekszik. Az ellenzők számára a monetáris stabilitás érdekében hozott intézkedések olyan áldozatok voltak, amelyek a gyors növekedés elmúltával az amúgy is elkerülhetetlenül jobban veszélyeztetik a gazdasági növekedést és a foglalkoztatást (*Saint-Etienne*, 1995, 216–219. o.).

Németországban az EMU pártolói azt hangoztatták, hogy a maastrichti kritériumok betartatása elegendő garancia az egységes valuta értékállóságára, s amennyiben az egységes valuta a márkához hasonlóan stabil lesz, úgy e stabilitás előnyei az EMU egész térségére kiterjednek. Az EMU német ellenzői – a konvergenciakritériumok felpuhításától tartva – épp az egységes pénz stabilitását kérdőjelezték meg. Kritikájuk fontos eleme volt az országonként eltérő „stabilitáskultúra” felelőtlensége, amelyet csak felerősítettek az egyes országokból – köztük Franciaországból – a kritériumok rugalmasabb értékelését kívánó hangok (lásd például: *Hellmann*, 1995, 199–200. o.).

A kritériumok – bizonyos határok közti – rugalmas kezelése már a Maastrichti Szerződésben benne foglaltatott azáltal, hogy a feltételek közül legszigorúbbnak bizonyuló államháztartási mutatók esetében azok alakulásának kedvező tendenciája (a hiány csökkenése) is elegendő lehet a megfeleléshez, illetve hogy a referenciaérték egyszeri, kivételes meghaladása (az éves deficit esetében) nem diszkvalifikálja feltétlenül az érintett országot. A német aggodalmak egyik forrása az volt, hogy az EMU beindításáról, a résztvevők köréről szóló döntés nyilvánvalóan politikai elemeket is tartalmaz (már csak a döntés meghozatalának

³ A francia gazdaságpolitika 1983-ban bekövetkezett fordulatát és annak következményeit az EMU feltételeinek teljesítése szempontjából részletesen elemzi *De Boissieu-Pisani-Ferry* [1995].

módja miatt is). Emellett az aggodalmakat nagyban táplálták az államháztartási adatok „kreatív könyveléssel” történő javításáról több országból – elsőként épp a stratégiai partner Franciaországból – érkező hírek (amiket aztán nem kis felháborodásra egy hasonló, ám meghiúsult német kísérlet is követett).

2. táblázat

Néhány makrogazdasági mutató alakulása Németországban és Franciaországban a 90-es években

Államháztartási hiány (a GDP százalékában)	Németország	Franciaország
1991	3,1	2,1
1992	2,6	3,9
1993	3,2	5,8
1994	2,4	5,8
1995	3,3	4,9
1996	3,4	4,1
1997	2,7	3,0
1998 ¹	2,5	2,9
Államadósság (a GDP százalékában)	Németország	Franciaország
1991	41,5	35,8
1992	44,1	39,8
1993	48,0	45,3
1994	50,2	48,5
1995	58,0	52,7
1996	60,4	55,7
1997	61,3	58,0
1998 ¹	61,2	58,1
A reál GDP éves növekedési üteme (az előző év százalékában)	Németország	Franciaország
1991	5,0	0,8
1992	2,2	1,2
1993	-1,2	-1,3
1994	2,7	2,8
1995	1,8	2,1
1996	1,4	1,5
1997	2,2	2,4
1998 ¹	2,6	3,0
Munkanélküliségi ráta (az aktív népesség százalékában)	Németország	Franciaország
1991	5,6	9,5
1992	6,6	10,4
1993	7,9	11,7
1994	8,4	12,3
1995	8,2	11,7
1996	8,8	12,4
1997	9,7	12,5
1998 ¹	9,8	11,9

¹ Előrejelzés.

Forrás: *European Economy*, 1998. No. 65.

A Franciaország és Németország közötti viták fontos eleme – amint az az egyes országokon belüli vitákban felmerült érvekből és ellenérvekből is kiolvasható – a monetáris politika szerepének és felelősségének eltérő értékelése (Guérot, 1998, 160–163. o.). A hagyományos német felfogás szerint a monetáris politika kizárólagos feladata az árstabilitás biztosítása, s e cél prioritását a független jegybank intézménye biztosítja. A monetáris politika felelőssége e felfogás szerint tehát nem terjed ki a növekedés vagy a foglalkoztatás alakulására. Ezzel szemben az általános francia vélekedés szerint az alacsony inflációt nem lehet a gazdasági stabilitás egyetlen meghatározó elemének tekinteni. E felfogás szerint a monetáris politika közvetlenül felelős lehet a gazdasági növekedés vagy a munkanélküliségi ráta alakulásáért. A franciák számára – a gyenge növekedési és foglalkoztatási mutatók fényében – nem volt elegendő az az érv, amely a Maastrichti Szerződésben is szerepel, nevezetesen, hogy az EMU és az általa megkövetelt és biztosított stabilitás hosszú távon az erőteljesebb növekedés és az alacsonyabb munkanélküliség elérését eredményezi.

Az elvi álláspontok ellentéte jól végigkísérhető a stabilitási paktumként indult, majd végül stabilitási és növekedési paktumként elfogadott szabályozórendszer körüli gyakorlati vitán (Guérot, 1998, 154–158. o.). Az eredeti német elképzelés 1995 novemberében az volt, hogy azokban az országokban, ahol az egységes pénzt bevezették, a határt meghaladó éves államháztartási hiányt – ha az érintett ország meghatározott időn belül nem tesz lépéseket annak csökkentésére – automatikusan büntessék. Az Európai Tanács 1996 decemberében Dublinban tartott ülésén francia javaslatra a büntetést az érintett ország adott időpontbeli konjunktúrális helyzetétől tették függővé. A kompromisszum nyomán az intézkedéscsomag neve stabilitási és növekedési paktumra módosult. A módosítás kételyeket váltott ki Németországban az automatizmustól megfosztott intézkedéscsomag hatékonyságát illetően, ugyanakkor a kompromisszum nem elégítette ki az 1997 tavaszán kormányra került francia baloldalt. Éles viták közepette az Európai Tanács az év júniusi amszterdami ülésén a franciák végül is elfogadták a stabilitási és növekedési paktumot, ám cserébe a foglalkoztatás kérdésének hangsúlyosabb kezelését kérték: a korábbinál hangsúlyosabb szerepeltetését az EK-szerződésben (ez megvalósult azáltal, hogy a foglalkoztatás kérdésével foglalkozó cikkek önálló cím alá kerültek), illetve egy, a foglalkoztatás kérdésével foglalkozó csúcstalálkozó összehívását (erre 1997 novemberében Luxemburgban került sor, különösebb gyakorlati eredmény nélkül).

A stabilitásról folytatott francia–német viták másik kiindulópontja egy francia terv volt: az Európai Központi Bank működésének beindításával párhuzamosan a franciák egy európai szintű „gazdasági kormány” létrehozását javasolták (Moreau Defarges, 1998., 129–130. o., Guérot, 1998, 163–167. o.) A hagyományos francia–német munkamegosztásra emlékeztetve érdemes megfigyelni, hogy a két, hosszan tartó vitát kiváltó javaslat közül az előbb tárgyalt német a gazdasági tényezőkre koncentrált, míg ez utóbbi francia felvetés a politikát kívánja bevonni alapvetően gazdasági kérdések kezelésébe. A németek a „gazdasági kormány” terve kapcsán a közös jegybank függetlenségét féltették, míg a francia érv az volt, hogy e szerv átválthatná a jegybank tevékenységéből adódó politikai felelősséget, így a megszorítások miatt elégedetlenkedő lakosság számára nem az Európai Központi Bank lenne a bűnbak. Az érvelés nem győzte meg a németeket, s 1997 szeptemberében Lionel Jospin francia miniszterelnök – a német sajtó nem kis örömeire – nyilvánosan elállt a tervtől. Alig egy hónappal később azonban ismét bebizonyosodott, hogy a francia–német együttműködés sikeréhez kompromisszumok szükségesek. Több, a gazdasági koordináció erősítése mellett kiálló német nyilatkozat után Münsterben a franciák és a németek megegyeztek az „euró Tanácsának” az EMU létrehozását követő felállításáról. A megegyezés szövegét október 24-én továbbították az Európai Tanács elnökéhez. Az új szerv feladataként a dokumentum a tagországok

gazdasági fejlődésének összehangolásának [az EK-szerződés 99. (korábbi 103.) cikkében foglaltaknak] hatékonyabb megvalósítását irányozza elő. Az csak az euró Tanácsának működése során derül majd ki, hogy képes lesz-e ezen feladat ellátására, vagy a megegyezés csupán a németek látványos, ámde valódi jelentőség nélküli engedménye volt a franciák felé.

A fenti viták megoldása után, 1997 végén a figyelem már az EMU harmadik szakaszának beindítása körüli fontos konkrét kérdésekre (résztevők, átváltási árfolyamok) összpontosult. Az Európai Tanácsnak döntően az 1997-es gazdasági mutatókra támaszkodó 1998. május 3-i döntése alapján az EU 15 tagországból – az előzetes pénzpiaci várakozásoknak megfelelően – 11 kvalifikálta magát az EMU-ba (Németország és Franciaország 1997-es teljesítményét a 3. táblázat foglalja össze). A spekulációs veszély elkerülése érdekében a résztvevők kijelölésével egy időben (a korábban tervezettnél több mint fél évvel hamarabb) került sor az átváltási árfolyamok rögzítésére. A részt vevő országok köre, „stabilitáskultúrája” körüli viták lényegében már az e döntéseket meghozó csúcstalálkozó előtt lezárultak. A brüsszeli csúcs kellemetlen, egyszersmind a francia–német egyeztetési folyamat nehézségeit jól illusztráló közzjátéka volt az Európai Központi Bank elnökének személye körül kipattant (korántsem a szakmai kvalitásokról, hanem a nemzeti hovatartozásról szóló) vita. A megoldást itt is egy kompromisszum hozta meg: a németek által támogatott holland jelölt került a frankfurti elnöki székbe, ám a megállapodás szerint mandátuma félidejénél átadja helyét a franciák által favorizált francia jelöltnek. A csúcstalálkozót szinte azonnal követő ellentétes nyilatkozatok fényében azonban kérdéses, hogy erre a lépésre valóban sor kerül-e. Mindenesetre sok múlik azon, hogy az euró 1999. január 1-jén megkezdett bevezetése, az EMU első néhány éve milyen tapasztalatokat hoz. E tapasztalatok francia és német értékelésében a két ország gazdasági mutatóinak egyre inkább hasonló alakulása mellett továbbra is számolhatunk az eltérő preferenciákból adódó különbségekkel. Minél sikeresebb az euró és minél kedvezőbben alakul a két ország gazdasági helyzete (különös tekintettel a foglalkoztatás kérdésre), annál nagyobb az esély arra, hogy e különbségek ne okozzanak a pénzügyi integráció alapjait fenyegető vitákat, hanem az integráció folyamatában fokozatosan eltűnjenek.

3. táblázat

Németország és Franciaország teljesítménye 1997-ben a maastrichti konvergenciakritériumok teljesítése terén

	Németország	Franciaország
Fogyasztói árindex	1,5 %	1,3 %
Hosszú lejáratú kamatlábak	5,1 %	5,7 %
Államháztartási hiány/GDP	2,7 %	3,0 %
Bruttó államadósság/GDP	61,3 %	58,0 %
Részvétel az árfolyam-mechanizmusban	Igen	Igen

Forrás: Európai Bizottság és nemzeti statisztikák. In: *Weinert et al.*: Nachhaltigkeit der Konvergenz ausgewählter Mitgliedstaaten im Vorfeld der Europäischen Wirtschafts- und Währungsunion. HWWA-Report, No. 179. HWWA-Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg, 1998, 12. o.

A politikai integráció működése

Az integráció elmélyítésének leglátványosabban előrehaladó területe kétségkívül a gazdaság, amely az Egységes Belső Piac létrehozása után az EMU tervének megvalósulásával, az egységes pénz, az euró bevezetésével elérheti a kapcsolatok lehető legszoro-

sabdra fűzését. A gazdasági dimenzió mellett az integráció története során azonban mindvégig legalább azzal egyenrangú fontossággal bírt az integráció politikai síkja. Az integrációs folyamat több mint négy évtizede alatt végbement változások a 90-es évekre komoly kihívás elé állították a tagországokat. A legsürgetőbb feladatok mára minden érdekelt fél számára világosak, ugyanakkor az eddigi eredményekből úgy tűnik, hogy a döntő lépések megtételére kevesebb az elszántság – a megszülető kompromisszumok egyelőre jóval kevésbé előremutatóak –, mint a Gazdasági és Pénzügyi Unió esetében.

Eltérően a gazdaság területétől, a politikai dimenziót illetően közel sincs egyetértés a tagországok között az integráció végső célját illetően. E területen az európai integráció eddigi húzóerejének számító Franciaország és Németország elképzelései hagyományosan különbözőek. Az integráció előrehaladásának módjára vonatkozó véleménykülönbségeknek hosszú évszázadokra visszanyúló történelmi és filozófiai gyökerei is vannak.⁴ Igen markánsan jelenik meg ez a különbség a francia „európai államok szövetsége” és a német „európai államszövetség” koncepciója között (s jelen van az olyan, a két végletes koncepció közötti szakadékot áthidalni kívánó elképzelésekben is, mint például a német „Kerneuropa” (CDU-/CSU-Fraktion des Deutschen Bundestages, 1994) vagy a francia „géométrie variable”⁵). A franciák számára igen fontos a nemzetállam kategóriája, amelyet – a kétségtelen előrehaladást mutató francia decentralizáció ellenére – alapvetően a hagyományos francia központosított formában képzelnek el. Ezt az elképzelést, illetve az elképzelés eddigi sikeres keresztülvitelét mutatja az EU intézményrendszerének működése: az erős Bizottság, a gyenge Európai Parlament, a kormányköziséget biztosító Tanács erős pozíciója, a luxemburgi kompromisszum nyomán a nemzeti érdekekhez kapcsolódó vétőjog lehetőségének megteremtése mind-mind a francia álláspont érvényre jutásának bizonyítéka.

A németek a franciákkal ellentétben szívesen látnák a központi (brüsszeli) hatalom gyengülését, illetve az Európai Parlament szerepének növekedését. Egy olyan EU, amelyben a jelenleginél gyengébb Bizottság és egy megerősödött Európai Parlament működne, a mostaninál lényegesen jobban hasonlítana a német szövetségi állam berendezkedésére. Az eltérő francia és német álláspontok közelítését – csakúgy, mint azt az EMU esetében a stabilitás körüli viták során láthattuk – politikai téren is megnehezíti egyes kifejezések más-más értelemben való használata a két országban. Fontos példa erre a szubszidiaritás fogalma, amelyet a franciák hajlamosak elsősorban a nemzetállam szerepének növelése érdekében felhasználni; ezzel szemben a németek annak teljes (egészen a helyi szintig terjedő, a német történelmi hagyományoknak és jelenlegi államberendezkedésnek megfelelő) értelmezését szorgalmazzák.⁶

Azt, hogy az intézményrendszer problematikája mennyire fontos az európai integráció egészének jövője szempontjából, jól mutatja a „demokratikus deficitről” szóló, az évtized eleje óta egyre kiterjedtebbé váló vita. Azt viszont, hogy a probléma megoldása mennyire nem egyszerű (s nemcsak a német és francia álláspont eltérése, hanem számos különböző érdek miatt), még ennél is jobban megmutatta az 1996–97-ben lezajlott kormányközi konferencia, amelynek intézményi kérdésekben nem sikerült valódi áttörést elérnie. Ráadásul a kérdést egyre kevésbé lehet a szőnyeg alá söpörni, hiszen a keleti kibővítés közeledte kikényszeríti az intézményrendszer hozzáigazítását a tagországok

⁴ Ezeket részletesen tárgyalja *Johannsen* [1997].

⁵ E koncepcióval, illetve az integráció fejlődésére vonatkozó francia és német elképzelések közti eltérésekkel kapcsolatban lásd: *Guérin–Sendelbach et al* [1995], *Kolboom–Picht* [1995], *Moreau Defarges* [1995], *Moreau Defarges* [1998].

⁶ E konkrét kérdéshez is kapcsolódik *Fischer–Schley* [1998] munkája, amelyben a szerzők egy általuk kidolgozott, az EU és a tagországok közötti kompetenciaelosztás lehetséges jövőbeni alapjául szolgáló kritériumrendszert mutatnak be.

megnövekedett számához, a megváltozott erőviszonyokhoz s az európai polgárok egyre magasabb igényeihez.

Az intézményrendszer konkrét kérdései közül a jövőben is jelentős súrlódási pont lehet a két ország között az Európai Parlament kívánatos szerepével kapcsolatos véleménykülönbség. Vitákra lehet számítani a „megerősített együttműködés” Amszterdamban megnyitott, ám az integráció különböző területein eltérő konkrét lehetőségeket jelentő, s általánosan is szigorú szabályokkal körülbástyázott (a tagországok többsége kezdettől részt kell, hogy vegyen benne) intézményének esetleges gyakorlati alkalmazása kapcsán. Mint láttuk, eltérő a két ország álláspontja a régióknak az integrációban betöltendő szerepével kapcsolatban is. A döntéshozatali rendszer körüli vitában, ahol korábban Franciaország az egyhangúságért, illetve a vétőjogért szállt síkra, szemben a (minősített) többségi döntések körének kiterjesztését szorgalmazó Németországgal, változást jelent a németek Amszterdamban elfoglalt pozíciója. A pozíció változása az immár kimondható német nemzeti érdekek felismerésének és képviselésének logikus kísérője lehet (*Janning – Meyer, 1998*).

Az intézményrendszer működése mellett a keleti kibővítés perspektívája új megvilágításba helyezi a közösségi politikákat is, amelyek – amellett, hogy működésük számos eleme kritika tárgyát képezi – jelenlegi formájukban a kibővítés(ek)e)t követően vagy nem, vagy csak aránytalanul nagy áldozatok árán lennének fenntarthatók. E tekintetben mind Franciaország, mind Németország komolyan érintett. Előbbi leginkább, mint a Közös Agrárpolitika fő haszonélvezője, utóbbi pedig leginkább mint az EU közös költségvetésének fő finanszírozója. Ezen eltérő pozíciókból természetesen gyakran eltérő érdekek is adódnak. Az érdekkonfliktusok kimenetele meghatározó a közös politikák jövője szempontjából.

Az Európai Tanács 1999. március 24–25-i berlini ülése előtti egyeztetések során világosan kirajzolódtak az Unió országai közötti érdekellentétek. Franciaország a hagyományoknak megfelelően körömszakadtáig ragaszkodott az agrártámogatások minél magasabb szinten tartásához, miközben az Unió strukturális politikájának legnagyobb haszonélvezői – elsősorban Spanyolország, Portugália és Görögország – sem kívántak engedni kiváltságaikból. Ugyanakkor a közös költségvetés messze legnagyobb finanszírozója, Németország is jelezte, hogy a továbbiakban nem kíván a korábbiakhoz hasonló mértékben hozzájárulni az Unió költségvetéséhez. A viták heveségét látva 1999 elején sokan azt sem tartották kizártnak, hogy a megegyezés – a belső reformok és a kibővítés kettős kihívása ellenére – továbbra is várta magára.

Berlinben a tagországok – a legelső változathoz képest bizonyos módosításokkal – jóváhagyták az EU perspektíváit körvonalazó Agenda 2000 c. dokumentumot, benne a közös költségvetés bizonyos reformjaival (*Europäischer Rat, 1999a*). Arról azonban már megoszlanak a vélemények, hogy a végül elfogadott reformok valójában mekkora jelentőségűek, abban pedig egyetértenek az elemzők, hogy a költségvetés finanszírozása körüli feszültségek csökkentése terén nem történt hosszú távon is megoldást jelentő áttörés. Az Egyesült Királyság kedvezménye továbbra is megmarad a szigetország kiváltságaként, csupán az ebből származó teher oszlik meg a korábbiaktól némileg eltérően a többi tagország között. Nem kerül sor a mezőgazdasági közvetlen támogatások nemzeti kofinanszírozásának bevezetésére, s más alapvető mezőgazdasági reformokra sem, így Franciaország is fellélegezhet. Megkönnyebbülhetnek az Unió kevésbé gazdag

⁷ Az 1996–1997-es kormányközi konferencia történéseinek részletes bemutatását adja *Metz* [1998], a kormányközi konferencia és az Amszterdami Szerződés által megoldatlanul hagyott feladatok összefoglaló listáját nyújtja *Weidenfeld–Giering* [1998].

tagországi is, hiszen a strukturális politikára fordítandó pénzüsszegek sem csökkentek a csúcstalálkozó előtt vitaalapot képező szintjükhez képest.

Ha a berlini csúcstól és azon belül az Agenda 2000 jóváhagyásának politikai sikerétől eltekintve csak a finanszírozás kérdéskörét vizsgáljuk, akkor a jelenleg évi 11 milliárd euró nettó befizetésének jelentős csökkentését célul kitűző, ám e cél el nem érő Németország mindenképpen vesztesnek tekinthető. Helyzete a költségvetési bevételek szerkezetének változásából, illetve a Berlinben elfogadott kisebb korrekciókból adódóan középtávon valamelyest javulhat ugyan, ám ez korántsem az, amit a németek reméltek. A kérdés jelentősége azonban jóval túlnő a nettó befizetések körüli vitán, ugyanis az átütő reformok elmaradása az EU hatékony működőképességét fenyegeti. A belső kényszer mellett az elkövetkező években a Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organisation, WTO) tárgyalásainak újabb fordulója, valamint az EU keleti kibővítésének perspektívája is olyan tényezők, amelyek hozzájárulhatnak a közösségi politikák – legelsősorban a Közös Agrárpolitika (Common Agricultural Policy, CAP) – reformjának kikényszerítéséhez. E kérdések kapcsán – az eltérő gazdaságfilozófia és az egymással gyakran ellentétes gyakorlati érdekek miatt – a jövőben is kemény francia–német összecsapások várhatók.

Az intézményrendszer és a közös költségvetés teremti meg azokat a mechanizmusokat és kereteket, amelyek által és amelyek között az integráció működni tud. Az, hogy ez a működés milyen konkrét tartalommal valósul meg, a tagországok érdekeitől és kompromisszumkészségétől függ. A francia és német érdekek jövőbeni összeegyeztethetőségének kérdése döntően kihat az európai integrációs folyamat jövőjére. A Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz képest a politikai unió ma még ugyan ködösnek és távolinak tűnik, létrehozásának esélyeit azonban már a ma hozott (vagy épp elodázott) döntések is befolyásolják.

Kapcsolatok Közép- és Kelet-Európa országaival

Közép- és Kelet-Európa országainak egy része a rendszerváltást követően megnyílt a kontinens fejlettebb országai számára, egyben kinyilvánítva szándékát a mihamarabbi felzárkózásra, s ennek érdekében az integrációba való bekapcsolódásra. A térség országainak másik részét a nacionalista tendenciák felerősödése, gazdasági káosz, sőt fegyveres konfliktusok jellemezték. Mindez alapos változást jelentett a bipoláris világrend idején megszokott kapcsolatokhoz képest.

A változásokra adott reakciók azt mutatták, hogy az EK nem volt egységes az értékelésben. A tagországok álláspontja mind az új (gazdasági) lehetőségeket kínáló, mind az új (biztonságpolitikai) veszélyekkel fenyegető kihívások esetében eltért egymástól. Az eltérésekben a térséggel fenntartott kapcsolatok történelmi hagyományai, intenzitása és minősége jelentős szerepet játszottak. Mindez jól megfigyelhető a francia és a német politikai és gazdasági élet szereplőinek a változásokra adott, egymástól több szempontból is eltérő reagálásán.

Francia és német hagyományok, kapcsolatok és érdekek a térségben

Franciaország a huszadik század során szinte mindvégig meglehetősen ellentmondásos viszonyban állt a közép- és kelet-európai térség országaival.⁸ A franciák szerettek volna jelentős befolyásra szert tenni Közép- és Kelet-Európában – nem utolsósorban a történelmi hagyományokra visszatekintő német jelenlét ellensúlyozására –, a francia

⁸ E viszonyról részletesebben lásd többek között *Romer–Schreiber* [1996], *Szemlér* [1997].

külpolitika azonban összességében nem volt sikeres a térségben. A franciák aktív közreműködésével létrejött versailles-i békerendszer – benne a Trianoni Szerződéssel – a térségben azóta is jelenlévő feszültségek forrása.

A második világháború után a két nagyhatalom, a Szovjetunió és az USA meghatározó szerepe eleve kizárta az újabb hangsúlyos francia fellépés lehetőségét, a szovjet-francia viszony megromlása pedig beárnyékolta a franciáknak a térség többi országával fenntartott kapcsolatait is, kivéve talán a sorból akkor is „kilógó” Jugoszláviát. A 60-as évek enyhülést hoztak a francia-szovjet kapcsolatokban, ami jelentkezett a Varsói Szerződés többi tagállamával fenntartott kapcsolatok valamelyes normalizálásában is. A 70-es években e kapcsolatok közül a francia külpolitika a történelmi hagyományokon nyugvó francia–lengyel, illetve francia–román kapcsolatok területén ért el jelentősebb előrehaladást, a 80-as évek francia külpolitikája azonban e téren is ellentmondásos volt.

A második világháború lezárását követően a hidegháború és a korlátozott német szuverenitás nem tette lehetővé az NSZK számára a közép- és kelet-európai térség országaival korábban fenntartott sokrétű kapcsolatok folytatását. Az enyhülés – hasonlóan a franciákhoz – a németek külpolitikai aktivitása előtt is megnyitotta a kaput a térségben. Az NSZK 1969-től kiteljesedett szerződéses keleti politikája (az Ostpolitik) révén az így megnyílt lehetőségeket igyekezett kihasználni. Az Ostpolitik fontos részévé vált a kelet-nyugati kapcsolatoknak, s nagyban hozzájárult az NSZK nemzetközi tekintélyének növekedéséhez, kiváltva ezzel a franciák aggodalmát, aminek gyakorlati, a franciák által a németek túlzott önállóságának visszafogását célzó következményei is voltak. Ide sorolható a brit EK-csatlakozás felgyorsítása, illetve az EK keretében a kormányközi külpolitikai együttműködés életre hívása (Kiss J., 1997, 52. o.). Az Ostpolitik logikája ezzel együtt részévé vált a 70-es években multilaterális keretek között zajló enyhülési folyamatnak. E folyamat végeredménye – a keleti blokk felbomlása, a Szovjetunió széthullása, a német újraegyesítés – a német baloldal által megkezdett, de 1982-től a Kohl-kabinet által is felvállalt Ostpolitik létjogosultságát igazolta.

Azáltal, hogy Németország a szűk külpolitikai mozgástér rendkívül ügyes kihasználása révén jelentős szerepet vállalt a kelet–nyugati kapcsolatok enyhítésében, megalapozta annak lehetőségét is, hogy a térségbeli tradicionális partnereivel, ha meghatározott korlátok között is, de fokozatosan normalizálja gazdasági kapcsolatait. Az a tény, hogy az NSZK a közép- és kelet-európai országok nagy részének már 1989 előtt legfontosabb nyugati külkereskedelmi partnere volt, nagyban hozzájárult a korábbi hagyományokon is alapuló gazdasági kapcsolatoknak a térségben lezajlott rendszerváltás utáni gyors (igaz, országonként különbségeket mutató) újjáépítéséhez. Németországot – a természetesen nem elhanyagolható biztonsági megfontolások mellett – a gazdasági racionalitáson alapuló kötelékek fűzik Közép- és Kelet-Európának elsősorban a gazdasági fejlődésben élenjáró országaihoz. E kötelékek az érintett országok számára különleges jelentőséggel bírnak, hiszen Németország, mint legjelentősebb külkereskedelmi partner (lásd a 4–5. táblázatok adatait), és mint sok ország számára a külföldi tőkebefektetések legfontosabb forrása (lásd a 6. táblázatot), kulcsszerepet játszik gazdasági fejlődésükben. Erre a szerepre és erre az érdekre alapozva a térség országai Németországtól várják azt, hogy „bevigye” őket az európai integrációba. A német befolyás a közép- és kelet-európai térségben – a világpolitika kínálta lehetőségek tudatos kihasználása révén – néhány évtizednyi kényszerszünet után a 90-es években ismét elérte korábbi normális szintjét.

Német és francia export Közép- és Kelet-Európa néhány országába 1993-ban és 1997-ben
(Millió USD)

	Német export 1993	Német export 1997	Francia export 1993	Francia export 1997
Cseh Köztársaság	4 625	9 513	416	1 197
Magyarország	3 117	6 713	438	925
Lengyelország	5 867	11 911	823	2 327
Szlovákia	847	2 633	89	381
Szlovénia	1 489	2 061	499	995
Bulgária	546	635	128	165
Románia	1 090	1 812	461	614
ÖSSZESEN	17 581	35 278	2 854	6 604
Az összes export százalékában	4,8%	6,9%	1,4%	2,3%

Forrás: IMF Direction of Trade Statistics Yearbook. 1998., 214–215., 222–223. o., saját számítások.

Német és francia import Közép- és Kelet-Európa néhány országából 1993-ban és 1997-ben
(Millió USD)

	Német import 1993	Német import 1997	Francia import 1993	Francia import 1997
Cseh Köztársaság	3 880	7 952	237	675
Magyarország	2 726	6 246	358	839
Lengyelország	5 189	8 273	663	1 255
Szlovákia	897	2 413	82	239
Szlovénia	1 809	2 374	518	561
Bulgária	341	535	134	186
Románia	824	1 603	284	518
ÖSSZESEN	15 666	29 396	2 276	4 273
Az összes import százalékában	4,8%	6,7%	1,1%	1,6%

Forrás: IMF Direction of Trade Statistics Yearbook. 1998., 214–215., 222–223. o., saját számítások.

A német és francia működőtőke-befektetések aránya az összes külföldi működőtőke-befektetésen (FDI) belül Közép- és Kelet-Európa néhány országában
(1998. december, Magyarország esetében 1997. december, százalékban)

	Német FDI/összes FDI	Francia FDI/összes FDI
Cseh Köztársaság	26,2	6,7
Magyarország	24,8	5,7
Lengyelország	18,8	8,8
Szlovákia	20,8	6,5
Szlovénia	12,4	13,0
Bulgária	16,0	1,0
Románia	10,3	7,5
ÖSSZESEN	20,2	7,7

Forrás: Hunya, Gábor – Stankovsky, Jan: WIIW–WIFO Database, Foreign Direct Investment in Central and East European Countries and the Former Soviet Union. 1999. szeptember, 25. o.

A nemzetközi politikában 1989-ben kezdődött új időszakítás adta lehetőségeket Franciaország is igyekezett kihasználni. A PHARE-program csakúgy, mint az Európai

Újjáépítési és Fejlesztési Bank (European Bank for Reconstruction and Development, EBRD) létrejötté elsősorban Franciaország kezdeményezésének volt betudható. A francia külpolitika nagy súlyt helyezett a biztonságpolitikai kérdésekre, amelyek esetében azonban a közép- és kelet-európai országok vezetői Párizs értésére adták, hogy e téren nem tudnak elképzelni megnyugtató megoldást az Amerikai Egyesült Államok szerepvállalása nélkül. Ennek fényében a Párizsi Charta 1990. novemberi aláírása, amelyet a francia diplomácia sikerének könyveltek el, inkább csak szimbolikus jelentőségű volt. A kritika igazsága szomorú módon bebizonyosodott a délszláv háborúk során, amelyek ismét rámutattak a francia külpolitika elvi következetlenségére és gyakorlati eredménytelenségére.

A 90-es években Párizs mindazonáltal igyekszik hangsúlyozni, hogy számára fontos a jó kapcsolat kialakítása a közép- és kelet-európai térség országaival. A hagyományos történelmi szempont – Németország ellensúlyozása e térségben – mellett a rendszerváltás után a jelenlétet nem kevésbé fontos gazdasági indokok is motiválják. A gazdasági kapcsolatok a 90-es évek közepén több országban – köztük a hagyományosan nem kifejezetten frankofilnak számító Magyarországon – biztató fejlődésnek indultak.⁹ A francia politika egyes megnyilatkozásai (mint amilyenek Chirac francia köztársasági elnök gesztus értékű nyilatkozatai voltak 1996 végén, illetve 1997 elején Lengyelország, illetve Magyarország közeli EU-tagságáról) is jelzik azt, hogy most végre talán sor kerülhet a kapcsolatok mindkét fél számára előnyös elmélyítésére. Ehhez azonban mind Franciaországban, mind Közép- és Kelet-Európa országaiban túl kell jutni a múlt visszaidézésén. Annak, hogy e kapcsolatok mennyire alapulnak kölcsönös és tartós érdekeken, a közép- és kelet-európai országok EU-tagságával kapcsolatos francia álláspont jó és fontos fokmérője lehet.

A 80-as–90-es évek fordulójától a franciák Közép- és Kelet-Európával kapcsolatos álláspontjának változása nemcsak a politikusok nyilatkozatain, hanem konkrét gazdasági lépéseken is érződött. Az EBRD, valamint a PHARE-program létrehozásában tapasztalt, már említett francia kezdeményező szerep mellett előbb óvatosan, majd egyre bátrabban a francia vállalati szféra is érdeklődni kezdett a térség által kínált gazdasági lehetőségek iránt. A kezdeti óvatosság oka elsősorban a vállalatok korábbi kapcsolatainak hiánya volt, amely a kereskedelem dinamikus fejlődésének beindulásában csak kisebb, a francia befektetések Közép- és Kelet-Európába áramlásában azonban többéves késést okozott. Az óvatossághoz jelentős mértékben hozzájárult a franciák Közép- és Kelet-Európával kapcsolatos általános ismereteinek átlagosan igen alacsony szintje (*Szemlér*, 1998).

A 90-es évek közepére már a múlté volt az a francia felfogás, amely a térséget kizárólagos német gazdasági övezetnek tekintette, s számos francia cégnek – túlnyomórészt az ismeretlen, ezért kockázatosabbnak tartott térségben megtett első lépések rizikóját könnyebben felvállaló nagyvállalatoknak – jelentős beruházásai voltak a térség országaiban. Ha ezen beruházások aránya eddig és várhatóan a későbbiekben is jelentősen elmarad is a német befektetésektől (lásd a 6. táblázat adatait), a francia gazdasági jelenlét immár jelentősnek mondható. A francia befektetések térségen belüli megoszlásából az is kivehető (összehasonlítva például a magyarországi és a romániai francia tőkebefektetések értékét), hogy a gazdasági kapcsolatok logikája képes felülbírálni a korábbi, történelmi, kulturális és érzelmi kötődésekből táplálkozó irányvonalat.¹⁰

⁹ A kapcsolatok intenzitása azonban még távolról sem közelítette meg a lehetőségek felső határát; ez a következtetése *Éltető–Szemlér* [1996] tanulmányának is, amelyben a szerzők statisztikai adatok és gravitációs modell alkalmazásával elemzik a magyar–francia kereskedelem fejlődését és lehetőségeit.

¹⁰ A közép- és kelet-európai francia beruházások motivációival foglalkozik empirikus felmérésen alapuló tanulmányában *Savary* [1997]. A tanulmányból kiderül az is, hogy a felmérés készítésekor (1996 szeptemberében) a válaszadó francia cégek döntő többsége kedvezőbbnek ítélte a kelet-európai térség kínálta befekte-

A világpolitikai változások nemcsak kedvező folyamatok, hanem azokkal párhuzamosan nyugtalanító tendenciák elindulását is lehetővé tették Közép- és Kelet-Európában. A Szovjetunió felbomlásával számos helyi konfliktus kiéleződött, amelyek egy részében a legnagyobb, gazdasági és belpolitikai helyzetét tekintve igen törékeny utódállam, Oroszország is érdekelt. Riasztó a 90-es évek elején sokak által nagy ígértenek tartott Ukrajna gazdasági helyzete is. Az évtized kezdetén ismét lángba borult Európa tűzfészke, a Balkán, olyan mértékű pusztítást előidézve, amelyet Európa a második világháború óta nem látott.

Miközben az EK, majd az EU tagországai, ha különböző reakcióidővel és intenzitással is, de élni tudtak a kedvező változásokkal, képtelenek voltak a térség új kihívásainak kezelésére. Ehhez ugyanis feltétlenül szükség lett volna a Közösség, illetve az Unió egységes fellépésére, amit azonban a tagországok eltérő álláspontja nem tett lehetővé. A délszláv válság kezdetén különösen szembeütő volt a különbség Franciaország és Németország álláspontja között.¹¹ Míg a francia külpolitika Jugoszlávia egyben tartására törekedett, ezzel lényegében a szerbeket támogatva, addig az újragegyesült Németország első jelentős önálló külpolitikai akciója Szlovénia és Horvátország elismerése volt 1991 decemberében. A boszniai háború idején szavakban már nagyobb volt az összhang, ám (legalábbis átmeneti) megoldást csak az USA hathatós közreműködésével sikerült elérni. Az Egyesült Államok katonai ereje döntő szerepet játszott a szerbek koszovói vérengzéseinek letörésében (a válság *megoldásáról* még korai lenne beszélni), ugyanakkor Európa szempontjából reményt keltő az az aktív szerepvállalás, amellyel Németország – mint az EU Tanácsa és a Nyugat-Európai Unió soros elnöke – kivette a részét a bombázások lezárásának politikai előkészítéséből. Annak ellenére, hogy az EU-nak a koszovói akcióban részt vevő tagjai között a részleteket illetően időnként komoly nézetkülönbségek voltak, ezáltal sikerült a korábbinál egységesebb álláspontot képviselő szervezet benyomását keltenie. Ezt a fellépést – s ezen belül az aktív német szerepvállalást – erősítette meg az 1999 nyarán Kölnben aláírt délkelet-európai stabilitási paktum (Europäischer Rat, 1999b) is.

Az, hogy Németország a gazdaság után külpolitikai síkon is egyre inkább átvenni látszik a kezdeményezést Közép- és Kelet-Európában, a térségben összességében nem sikeres francia külpolitika számára önmagában kedvezőtlen fejlemény. Ugyanakkor a korábbi kudarcok után az EU tartósan eredményes politikai fellépése a térség forró pontjain az Unió tekintélyét jelentősen növelné, elérve ezzel a francia Európa-politika egyik régóta meglévő, ám mindaddig nem teljesült célkitűzését.

Az EU keleti kibővítésével kapcsolatos francia és német álláspont

Az EU tervezett keleti kibővítését hosszas egyeztetés előzi meg nemcsak a belépni szándékozók és az EU jelenlegi tagországai között, hanem magán az Unión belül is. E vitában – amely egyaránt zajlik a politika, a biztonság és a gazdaság egyre konkrétabb kérdéskörében – számos érdek jelenik meg, amelyek közül nyilván nem mindegyik jut majd érvényre. Ezekre az érdekekre azonban a belépni szándékozó országoknak oda kell figyelniük, különösen akkor, ha reális esély van arra, hogy ezek nyomós érdekek legyenek. Az integrációban betöltött szerepük miatt Franciaország és Németország véleménye

tési lehetőségeket a hagyományosan francia érdekszféraként számon tartott észak-afrikai térséghez képest (a tradíciók tükrében különösen érdekes, hogy több más szempont mellett a földrajzi és kulturális közelséget illetően is ez volt a kép).

¹¹ E különbségről részletesen lásd: Stark [1995].

és érdekei mindenképpen alapvetően befolyásolják a keleti kibővítés menetét és feltételeit. A kibővítés alapvető feltétele, hogy az EU-nak a térségben egymástól igen eltérően jelen lévő két legbefolyásosabb országa között konszenzus (kompromisszum) alakuljon ki az új tagok felvételével kapcsolatos alapvető kérdésekben.

Történelmi és földrajzi okokból, valamint a 90-es évek elején gyorsan helyreállított és továbbfejlesztett korábbi gazdasági kapcsolatrendszer révén Németország a térségben gazdaságilag domináns pozíciót élvez, s ehhez kapcsolódóan a térség országai politikai szempontból is német érdekszférának tekinthetők. Kétségtelenül nagy eredmény, hogy a franciák gazdaságilag megvetették a lábukat Közép- és Kelet-Európa országaiban, fontos, hogy javítani tudták politikai kapcsolataikat a térség országaival, azonban reálisan nem várható, hogy a fenti okokból fennálló német vezető szerepet meg tudják kérdőjelezni. Franciaország ezért, belátva a keleti kibővítés szükségességét, elsősorban a felvetésre pályázó országok kiválasztásába kívánt és kíván hangsúlyosan beleszólni, valamint a számára fontos, a kibővítési tárgyalások során várhatóan élesen felvetődő problémakörökre koncentrálni.

Ez utóbbi téren Franciaországnak jelentős esélye van arra, hogy egyéni érdekeit érvényesíteni tudja. Ezt részben arra alapozhatjuk, hogy a keleti kibővítés elismerten elsősorban Németország számára járhat a legtöbb kézzelfogható előnnyel. A kibővítés szükségességének elismerésével hozott francia áldozatot a németek valószínűleg hajlandók lesznek kompenzálni egyes kérdésekben a franciáknak tett engedmények, illetve a francia álláspont támogatása által. Ez már csak azért is nagyon valószínű, mert – amint azt már láthattuk – Németországnak nem áll érdekében hosszú távon az eddigéhez hasonló arányban finanszírozni az EU közös költségvetését. Miközben ez egyes esetekben ellentétkéhez vezethet az EU-n belül, illetve Németország és Franciaország között, más esetekben az érdekek egybeeshetnek. Például a CAP költségvetésének csökkentése nyilvánvalóan hátrányosan érintené a francia agrártermelőket. Ugyanezek az agrártermelők azonban már nem tiltakoznának, ha az EU költségvetésének szűkítése a közép- és kelet-európai mezőgazdaság EU-támogatási lehetőségeit csökkentené. Hosszú távon (egyfajta, határokon átnyúló szektorális érdekközösség tudatának kialakulásával) talán változhat a helyzet, bár az EU-ban az agrártermelők esetében ma is a nemzeti fellépés a jellemző. A példa mindenesetre jól jelzi, hogy a számos feltételtől függő érdekeket és ellenérdekeket nem lehet leegyszerűsítve, feketén-fehéren vizsgálni.

Hivatalosan az Európai Tanács 1997-es luxemburgi ülése óta ismert az a kibővítési menetrend, amely öt közép- és kelet-európai országot (továbbá Ciprust) kiemelt a tagságra pályázók sorából.¹² A névsor – Cseh Köztársaság, Észtország, Lengyelország, Magyarország, Szlovénia – sokkal inkább a német, mint a francia történelmi kötődéseket tükrözi. Ez alól Lengyelország bizonyos mértékig kivételnek tekinthető, a jelen gazdasági és politikai racionalitásait tekintve azonban a lengyel tagság esetében is erősebbek a német érdekek. A térségben legerősebb német érdekszféraként számon tartott Cseh Köztársaság, a franciák számára mindig különutas lehetőséget jelentő orosz kapcsolatot esetleg zavaró Észtország, a történelmi okok miatt hagyományosan nem frankofil Magyarország, valamint a franciák

¹² Jelen tanulmány írásakor már ismert volt az Európai Bizottság azon elképzelése, amely szerint ezt a differenciálást megszüntetnék, s immár mindenféle csoportok nélkül minden pályázó ország saját fejlődésének megfelelő ütemben haladhat az EU-tagság felé. Az elképzelést az Európai Tanács 1999. decemberi helsinki ülése jóváhagyta. Ez a lépés jelentheti a kibővítési folyamat lelassulását, ugyanakkor arra is lehetőséget teremthet, hogy néhány ország valóban „kiugorjon” a korábbi merev keretekből, s a többiekhez képest gyorsabban folytathassa le csatlakozási tárgyalásait (anélkül, hogy az EU-nak a korábban kialakított csoportokon belüli, illetve azok közötti differenciálás politikailag kényelmetlen feladatát fel kellene vállalnia). Az Európai Bizottság elnöke, Romano Prodi több ízben is ez utóbbi értelmezést hangsúlyozta.

által hagyományosan és a délszláv háborúk kezdetén is szimpátiával szemlélt Szerbiától különböző Szlovénia esetében az állítás igaz.

Természetesen – tartóssága esetén – ennél fontosabb az a tendencia, amely elsősorban a modern gazdaság érdekeinek megfelelően e kapcsolatokat átrendezheti. Ennek alapján Franciaországnak, a francia vállalati szférának is nyilvánvaló érdeke, hogy a térség legfejlettebb országai kerüljenek be leghamarabb az EU tagjai közé.

A francia külpolitika arra törekszik, hogy a kibővítés során az integráció különböző területein jelentkező francia érdekek a lehető legkevésbé sérüljenek. A megélt gazdasági kapcsolatok, illetve az ezekben a kapcsolatokban rejlő, eddig még kihasználatlan lehetőségek felismerése kétségtelenül hatással volt és van a francia álláspontra az EU keleti kibővítésével kapcsolatban. Amint az ismert, Franciaország hagyományosan az integráció elmélyítésének híve a kibővítéssel szemben. Miközben a prioritási (és ezért kívánatos időbeli) sorrend – épp a francia politikai szerep fenntartására, illetve a minél egységesebb európai integrációra való törekvés eredményeként – Párizs számára nem változott, a francia politikusok is egyre világosabban látják és elismerik, hogy az elmélyítés és a kibővítés nem antagonistikus ellentétpár, hanem két, egymást kiegészítő, s hosszú távon az európai integráció egészét erősítő folyamat.

A francia érdekek kapcsán a leginkább közismert és a keleti kibővítés kapcsán legmarkánsabban felvetődő kérdés a leendő új EU-tagok mezőgazdaságának integrálása.¹³ Ez az öt kiemelt ország közül különösen Lengyelország, valamint Magyarország esetében jelentős kérdés. Az Agenda 2000-ben a keleti kibővítés finanszírozásával kapcsolatban napvilágot látott és Berlinben jóváhagyott számok általában véve is egyértelműen tükrözik azt, hogy az EU elszánta magát erre a lépésre, ugyanakkor az is látszik belőlük, hogy ezt a feladatot a lehető legolcsóbban, az Unión belüli érdekeket a lehető legkevésbé sértve, az erőviszonyokat a lehető legnagyobb mértékben érintetlenül hagyva kívánja megoldani (a mezőgazdaság esetében ez igen látványos).

Egy mondatban összegezve a keleti kibővítésnek az EU-n belüli erőviszonyokra, azon belül is a francia–német viszonyra gyakorolt hatását, az kétségkívül tovább fogja növelni Németország gazdasági és politikai súlyát az EU-n belül. Franciaország számára ez nem új hír és nem is jó hír. Ugyanakkor a franciák is jól tudják azt, hogy a német szerep az Unió keleti kibővítése nélkül is növekedne, esetleg jobban is, mint a kibővítéssel. Annak meghíúsulása esetén ugyanis a kapcsolatok egy jelentős része továbbra is a hagyományokon alapulna – ami a franciák számára e térségben nem éppen előnyös –, ahelyett hogy az EU sokszor erőteljes francia hatást tükröző intézményi kereteibe terelődne.

Gazdasági szempontból kiemelendő, hogy a globalizálódó világ gazdaságban az EU keleti kibővítése a francia vállalatok számára is esélyt jelent arra, hogy termelési és piaci pozíciójukat, ezáltal globális versenyhelyzetüket javítani tudják. Azok a szabályok, amelyek a nemzetközi tőkeáramlást meghatározzák, globálisak, és képesek lehetnek arra, hogy történelmi tradíciókon nyugvó politikai irányvonalakat is megváltoztassanak. Erre az ezredforduló küszöbén Franciaország közép- és kelet-európai politikája esetében is reális esély van. Ezt az esélyt tovább növeli a Franciaország számára hagyományosan nagy jelentőséggel bíró biztonságpolitikai szempontok figyelembevétele, valamint a Franciaország nemzetközi tekintélyét Európa megerősödésén keresztül növelni szándékozó politika térnyerése.

A kibővítéshez fűződő érdekek racionális alapokon történő elméleti belátása és a gyakorlati politikában történő érvényesítése természetesen nem ugyanaz. A keleti kibővítéssel kapcsolatban mind Franciaországban, mind Németországban élnek félelmek a

¹³ A kibővítés kérdéséhez kapcsolódva a francia agrárérdekeket a francia mezőgazdasági minisztérium, agrárkamara és agrárszakszervezetek álláspontjának bemutatásával részletesen tárgyalja *Somai* [1997].

népesség különböző csoportjaiban. Ezek közül kiemelendő az a szakszervezetek által számos vitában hangoztatott aggodalom, miszerint a kibővítéssel jelentős számú hazai munkahely kerülne veszélybe az új tagországokba irányuló működőtőke-befektetések miatt, illetve a munkahelyek betöltésénél a szabad munkaerő-áramlás révén megjelenő olcsó bérű közép- és kelet-európai konkurencia hátrányos helyzetbe sodorhatná a hazai munkavállalókat. Miközben a politikának számot kell vetnie e félelmek jelenlétével (saját érdekeinek megfelelően kezelnie kell azokat), látni kell azt, hogy ezen aggodalmak meglehetősen túlzottak, illetve részben megalapozatlanok (a tőke már most is gyakorlatilag szabadon áramlik a térség számára vonzó országaiba, a munkaerő-áramlásnak a csatlakozás utáni azonnali liberalizálására pedig aligha lehet számítani).¹⁴ Az EU keleti kibővítéséhez való viszonyulás érdekes fokmérője lehet, hogy mennyire jelenik meg az érdekek racionális szemlélete (a működőtőke-export akár segíthet megtartani hazai termelési kapacitásokat, a viszonylag olcsó munkabér hozzájárulhat egyes ágazatok versenyképességének javításához) a francia és a német politikai érvelésben.

Ma még nem egyértelműen megjósolható a Balkán, illetve Oroszország válságának kihatása az Unió kibővítésére és a térségben a francia és a német befolyás alakulására. 1999 tavaszán és nyarán, miközben a tagjelöltek első csoportjával a tárgyalások a korábban eltervezett menetrend szerint folytak, az EU igen nagy hangsúlyt fektetett a Balkán stabilizálására, s a Kölnben elfogadott délkelet-európai stabilitási paktumhoz (Europäischer Rat, 1999b) kapcsolódóan kiemelten foglalkozott az Oroszországgal szemben követendő közös stratégiával is. E válságócok jelentőségének felismeréséből éppúgy következhet a kibővítésre fordított figyelem lankadása, mint a stabilitás megőrzése jegyében a kibővítési folyamat felgyorsítása. A Tanács német elnöksége alatt (1999 első félévében) az Agenda 2000 elfogadásával teljesült a kibővítés költségvetési (finanszírozási) feltétele. A másik fontos feltétel, amelyet a tagországok növekvő számához igazodó intézményi és döntéshozatali rendszer kialakítása (a jelenlegi rendszer reformja) jelent, még nem teljesült. A reform kidolgozása a 2000-ben összeülő kormányközi konferencia feladata lesz, amely a tervek szerint a Tanács francia elnöksége alatt ér véget (2000 második félévében). Hasonlóan az Agenda 2000 elfogadása körüli német kulcsszerephez (amelyet a siker érdekében vállalt maximális kompromisszumkészség jellemez), az intézményi és döntéshozatali reform kérdésében döntő lehet (a politikai integráció mellett a keleti kibővítés szempontjából is) Franciaország hozzáállása.

Záró megjegyzések

A 90-es évek alapvető változásokat hoztak a világ, benne Európa politikai és gazdasági életében, s e változások a francia–német együttműködésben is éreztették és éreztetik hatásukat. E változások után csakúgy, mint az integráció elindításakor Franciaországnak és Németországnak ma is erős gazdasági és politikai érdekei fűződnek e folyamat, s benne a francia–német együttműködés folytatásához. Az integrációban való érdekelttség mögötti francia, illetve német motiváció azonban az ötvenes évekhez képest mára jelentősen megváltozott. Azáltal, hogy az újraegyesítés megvalósulásával a nyugatnémet külpolitika elérte legfontosabb célját, jelentősen megváltoztak a francia–német erőviszonyok Németország javára, s ez tükröződik az integráció, illetve a kétoldalú együttműködés folytatásának motívumaiban is.

¹⁴ Hasonló félelmek a külkereskedelmi kapcsolatok megélénkülésével párhuzamosan is megjelentek Franciaországban. A kérdés racionális kezelésére jó példa *Vimont* [1993] munkája, amely igen összetett számítások elvégzésével jut arra az eredményre, hogy a Közép- és Kelet-Európával folytatott kereskedelem összesített hatása a foglalkoztatás franciaországi szintjére elhanyagolható.

Az új helyzetben Németország számára az integráció immár nem a korlátozott szuverenitásból adódó egyedüli lehetőség. Ez a változás az újraegyesült és megerősödött Németországgal szembeni gyakori francia aggodalmak forrása. Gazdasági érdekei mellett Németországot – többek között ezen aggodalmak kapcsán – megnövekedett külpolitikai mozgásterének partnerei számára is elfogadható kihasználása továbbra is az integráció mellé állítja. A francia–német kapcsolatok ápolása – épp az egyensúlyváltozás minél zökkenőmentesebb francia és nemzetközi elfogadtatása érdekében – várhatóan továbbra is fontos eleme marad a német külpolitikának.

Franciaország mára elvesztette azt a korábbi pozícióját, amelyben saját szuverenitásának nem kívánt mértékű korlátozása nélkül politikai kontroll alatt volt képes tartani Németországot. A francia–német kapcsolatok lazítása épp a francia aggodalmak valóra válásával, egy ismét külön úton járó Németország rémképével fenyegetne. Ezen alternatíva megakadályozása érdekében az integrációs folyamat előmozdítása a franciák számára immár az egyetlen lehetséges jó választást jelenti.

Az integráció és azon belül a kétoldalú együttműködés szükségességét fentiek alapján várhatóan a két ország egyike sem kérdőjelezi meg. Az erőviszonyok változása azonban az integráció előrehaladásán is érezteti hatását: a változást már a Maastrichti Szerződés létrejötte, célkitűzései és az azok megvalósítása körüli viták is érzékeltetik. A két ország pozíciójának változása (amely az integráció előrehaladására való befolyás tekintetében hosszabb távon akár helycserét is jelenthet) a német szempontok korábbinál nagyobb mértékű érvényre jutását eredményezheti az integráció politikailag korábban egyértelműen a franciák által dominált fejlődésében.

Az erőviszonyok változása a különböző területeken különböző erősséggel érzékelhető, s ezek az eltérések a XXI. század első éveire is megmaradnak. Ezen eltéréseknek és az egyes területek tennivalóinak függvényében változik annak esélye, hogy a két ország közötti véleménykülönbségek és az erőviszonyok változása együttesen komoly feszültségekhez vezessenek. E potenciális feszültségforrások feltárásához szükséges az integráció előtt álló legnagyobb kihívások – az elmélyítés, a kibővítés, valamint Európa világgazdasági és világpolitikai szerepének növelése – és az azokhoz tartozó megoldatlan kérdésekben képviselt német és francia álláspontok ismerete és a fejlődés folyamatos nyomon követése.

Az integráció elmélyítése gazdasági síkon jóval előbbre tart, mint a politikai együttműködés területén. Az EMU kialakítása kapcsán eddig lezajlott viták kimenetele a német befolyás megszilárdulását mutatja e területen. Komoly feszültségekre akkor lehet számítani, ha az EMU tervezett kedvező hatásai – beleértve a hosszú távú kedvező növekedési és foglalkoztatási feltételek biztosítását – elmaradnak a várakozásoktól. A politikai integráció elmélyítése terén még igen sok az eldöntetlen kérdés, s e terület komoly feszültségek forrása lehet az eltérő integrációs filozófiát valló, s emiatt számos kérdésben eltérő álláspontot képviselő Franciaország és Németország között. E feszültségek átmeneti zavarokat okozhatnak ugyan, ám az integráció előtt álló külső kihívások – mint már a múltban is számos alkalommal – várhatóan kikényszerítik az elengedhetetlen kompromisszumokat.

A külső kihívások közül az EU keleti kibővítése a várható kezdeti többletköltségek ellenére hosszú távon az EU egésze számára nyereséget jelenthet mind gazdasági, mind politikai szempontból. E szempontokat a térségben hagyományosan viszonylag kevésbé érdekelt Franciaország is fokozatosan belátja, s ha taktikai okokból nem is sietti a kibővítést, annak bekövetkezte hosszú távon összességében számára is hasznos lehet. A kibővítés többek között pozitív hatással lehet egy olyan területre, amely a franciák számára hagyományosan nagy fontossággal bír: Európa megerősítheti helyét a világban. Még akkor is, ha ez a folyamat Európán belül Németország szerepének további növekedését eredményezi (a

keleti kibővítés mellett az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatok alakulása is erre utal), az EU ennek eredményeként esetlegesen megvalósuló sikeresebb fellépése a globális jelenlétre törekvő Franciaország számára is üdvözlendő fejlemény lehet.

Fentiek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy önmagában a francia–német kapcsolat változása nem fenyegeti létében az integrációt, ám átrendezi az azon belüli szerepeket. Ez az átrendeződés Németország tényleges (immár nem kényszerű) érdekeltségét az integrációban csak növeli, Franciaország számára pedig az integrációt és a kétoldalú kapcsolatok kiemelt kezelését (némiképp hasonlóan az ötvenes évek NSZK-jához) a nemzeti külpolitikai érdekek érvényesítésének egyetlen lehetséges jó választásává teszi. A pozíciók változása a XXI. század elején biztosíthatja a XX. század közepén elkezdődött európai integrációs folyamat továbbvitelét, s az ehhez szükséges francia–német együttműködés megváltozott körülmények közötti folytatását, azaz folyamatosság és változás egyaránt jellemzi e kapcsolat jelenét és közeli jövőjét.

Irodalomjegyzék

- Ammon, Günther [1995]: Europa nach Maastricht: Deutschland und Frankreich vor der Herausforderung des Umbaus der Europäischen Union. In: *Schachtschneider, Karl Albrecht* (Hrsg.): *Wirtschaft, Gesellschaft und Staat in Umbruch*. Duncker und Humblot GmbH, Berlin, 450–464. o.
- CDU-/CSU-Fraktion des Deutschen Bundestages [1994]: *Überlegungen zur europäischen Politik*. Bonn, szeptember 1.
- De Boissieu, Christian – Pisani-Ferry, Jean [1995]: *The Political Economy of French Economic Policy and the Transition to EMU*. CEPII Document de travail, No. 95-09, Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales, Paris.
- Éltető, Andrea – Szemlér, Tamás [1996]: *Analysis of French-Hungarian Trade Relations. A Gravity-Model Approach*. *IWE Working Paper*, No. 66, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Europäischer Rat [1999a]: *Schlussfolgerungen des Vorsitzes*. Berlin, 1999. március 24. és 25.
- Europäischer Rat [1999b]: *Stabilitätspakt für Südosteuropa (Endfassung)*. Köln, 1999. június 10.
- Fischer, Thomas – Schley, Nicole [1998]: *Europa föderal organisieren. Essentialia einer Strukturreform der Europäischen Union zur Jahrtausendwende*. Verlag Bertelsmann Stiftung, Gütersloh.
- Guérin-Sendelbach et al [1995]: *Fragen zu Europa*. In: *Sauder, Axel – Schild, Joachim* (Red.): *Handeln für Europa. Deutsch-französische Zusammenarbeit in einer veränderten Welt*. Leske+Budrich, Opladen, 8–26. o.
- Guérot, Ulrike [1998]: *Bonn, Paris et l'union monétaire*. In: *Stark, Hans* (dir.): *Les relations franco-allemandes: état et perspectives*. Institut français des relations internationales, Paris, 137–172. o.
- Hellmann, Rainer [1995]: *Die Europäische Wirtschafts- und Währungsunion aus der Sicht der Partnerländer*. In: *Caesar, Rolf – Scharrer, Hans-Eckart* (Hrsg.): *Maastricht: Königsweg oder Irrweg zur Wirtschafts- und Währungsunion?* Europa Union Verlag, Bonn, 194–216. o.
- Janning, Josef – Meyer, Patrick [1998]: *Deutsche Europapolitik – Vorschläge zur Effektivierung*. Verlag Bertelsmann Stiftung, Gütersloh.
- Johannsen, Hans-Markus [1997]: *Die ordnungspolitische Haltung Frankreichs im Prozeß der europäischen Einigung*. Dissertation, Universität der Bundeswehr Hamburg, kézirat.
- Kiss J., László [1997]: *Nemzeti érdek és integráció. A német EU-rópa-politika történelmi gyökerei és mai dilemmái*. In: *Kiss J., László* (szerk.): *Közösségi politikák – nemzeti politikák. A Tizenötök EU-rópai*. BKE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapest, 39–98. o.
- Kolboom, Ingo – Picht, Robert [1995]: *Handeln für Europa*. In: *Sauder, Axel – Schild, Joachim* (Red.): *Handeln für Europa. Deutsch-französische Zusammenarbeit in einer veränderten Welt*. Leske+Budrich, Opladen, 352–364. o.
- Krägenau, Henry – Wetter, Wolfgang [1994]: *Europäische Wirtschafts- und Währungsunion (EWWU) – Vom Werner-Plan bis Maastricht*. In: *Caesar, Rolf – Scharrer, Hans-Eckart* (Hrsg.): *Maastricht: Königsweg oder Irrweg zur Wirtschafts- und Währungsunion?* Europa Union Verlag, Bonn, 58–88. o.
- Metz, Wolfgang [1998]: *Kommentierte Chronologie der Regierungskonferenz 1996/97*. In: *Weidenfeld, Werner* (Hrsg.): *Amsterdam in der Analyse*. Verlag Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 219–291. o.

- Moreau Defarges, Philippe* [1995]: Frankreich und die Europäische Union: Vom Maastrichter Vertrag zur Regierungskonferenz von 1996. In: *Sauder, Axel – Schild, Joachim* (Red.): Handeln für Europa. Deutsch-französische Zusammenarbeit in einer veränderten Welt. Leske+Budrich, Opladen, 338–351. o.
- Moreau Defarges, Philippe* [1998]: Les relations franco-allemandes et l'Union européenne. In: *Stark, Hans* (dir.): Les relations franco-allemandes: état et perspectives. Institut français des relations internationales, Paris, 109–136. o.
- Palánkai Tibor* [1995]: Az európai integráció gazdaságtana. Aula Kiadó, Budapest.
- Romer, Jean Christopher – Schreiber, Thomas* [1996]: Frankreich und Mitteleuropa. In: *Europäische Rundschau*, 1996/3, 81–89. o.
- Saint-Etienne, Christian* [1995]: Für eine deutsch-französische Währungsunion. in: *Sauder, Axel – Schild, Joachim* (Red.): Handeln für Europa. Deutsch-französische Zusammenarbeit in einer veränderten Welt. Leske+Budrich, Opladen, 213–224. o.
- Savary, Julien* [1997]: The French Firms' Motivations for Investing in Eastern Europe Countries. A Study of Investors and Potential Investors. In: *Witkowska, Janina – Wysokinska, Zofia* (eds.): Motivations of Foreign Direct Investors and their Propensity to Exports in the Context of European Integration Process. Empirical Studies with Special Reference to Eastern and Central European Countries, University of Łódź, 43–76. o.
- Somai Miklós* [1997]: Francia érdekek a magyar EU-csatlakozással kapcsolatban, különös tekintettel az agrárérdekekre. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, kézirat.
- Stark, Hans* [1995]: Zwischen Konflikt und Konsens: Frankreich, Deutschland und der Konflikt im ehemaligen Jugoslawien. In: *Sauder, Axel – Schild, Joachim* (Red.): Handeln für Europa. Deutsch-französische Zusammenarbeit in einer veränderten Welt. Leske+Budrich, Opladen, 158–171. o.
- Szemlér Tamás* [1997]: Az Európai Unió keleti kibővítésének forgatókönyvei Franciaország érdekei alapján. In: *Dr. Kőrösi István et al*: Az EU országcsoportjainak fogadókészsége a közép- és kelet-európai országok csatlakozása esetére. *Európai Tükör, Műhelytanulmányok*, No. 14, Integrációs Stratégiai Munkacsoport, 33–52. o.
- Szemlér Tamás* [1998]: Francia vállalati érdekek Közép- és Kelet-Európában. *Kihívások*, No. 104., MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Vimont, Claude* [1993]: Le commerce extérieur français: destructeur ou créateur d'emplois?, *Economica*, Paris.
- Weidenfeld, Werner – Giering, Claus* [1998]: Die Europäische Union nach Amsterdam – Bilanz und Perspektive. In: *Weidenfeld, Werner* (Hrsg.): Amsterdam in der Analyse. Verlag Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 19–87. o.